

ANNEKE VAN BAALEN

Primaire en secundaire klassen: wat feministen van het marxisme kunnen leren, en wat niet

Van de kant van de fem-soc zijn klachten gekomen over het klassemodel van Barbara Mehrhof. Het beloofde artikel hebben we echter (nog) niet gekregen, dus we kunnen niet zo goed op die bezwaren ingaan. In een stukje in het fem-soc-blad werd beweerd dat we alle klasseverschillen hadden gereduceerd 'tot het verschil tussen kut en lul' - maar dat had Barbara toch echt niet gedaan, dus dat helpt ons ook niet verder.

Het dubbele klassemodel geeft echter problemen genoeg, dus daarom gaan we er hier zelf nog maar wat verder op in. Barbara Mehrhof schreef naar aanleiding van één concreet politiek punt, nl. het gevaar dat de vrouwen die banden hebben met de heersende mannenklasse de opkomende vrouwenbeweging naar hun hand zetten. Maar als je verder wilt ingaan op de *manier waarop* dat gebeurt zoals wij beweren (niet alleen door veel en hard praten, maar ook door de inhoud van de dingen die veel en hard gezegd worden, zoals *ik* heb het recht om, *ik* heb het gevoel dat), zul je beide klassentegenstellingen veel verder moeten uitwerken. En daarbij stuit je dan op de vraag wat de verhouding is tussen de primaire klassen (mannen tegen vrouwen) en de secundaire klassen (mannen tegen mannen, allen vergezeld van de vrouwen die ze zich middels de primaire klasse-onderdrukking toegeëigend hebben). In hoeverre is een feministiese klassetheorie marxistisch? Het vervelende van deze vraag is dat hij ons dwingt tot het bestuderen van een rijstebrijberg van mannelijke theorieën. Het werk van Marx en Engels, die de klassentheorie hebben ontworpen, vult minstens 40 delen kleine lettertjes en omvat anderhalf (Engels verdiende voor beiden het geld in de fabriek van zijn vader) leven van studie en politieke actie. Al die studie en actie brachten Marx en Engels tot een sterk groeiend inzicht in de oneindige ingewikkeldheid van de menselijke samenlevingen in hun historische ontwikkeling, en bovendien tot het besef (bij Marx sterker dan bij Engels) dat dergelijke inzichten nauwelijks vereenvoudigd kunnen worden, omdat zij anders óf bijdragen aan zinloos geweld, óf aan inkapseling van de arbeidersbeweging. Marx is daar zeer nadrukkelijk over. In een voorwoord tot zijn belangrijkste boek, *Het Kapitaal*, waarschuwt hij ervoor dat de aansluiting op de praktische problemen en de dagelijkse ervaring van de lezer pas ontstaat als deze het hele boek begrepen heeft. Daar is met zijn methode eenvoudig niets aan te doen. Ik heb dat altijd een ergerlijk hooghartig standpunt gevonden, maar ja, makkelijk praten.

Intussen zijn er in de afgelopen eeuw natuurlijk van allerlei inleidingen en toelichtingen geschreven, dus het is misschien iets gemakkelijker geworden.

Het blijft echter wel zo dat de vrouwenbeweging niet kan wachten tot we allemaal die 40 delen gelezen hebben. We moeten bezig blijven met *onze* strijd nú. Maar ja, als Marx gelijk heeft, dan werkt het kapitalisme ook in vrouwen door, en bovendien verdeelt het vrouwen over de verschillende (mannen)klassen. En misschien moeten wij ook wel weten hoe mannen georganiseerd zijn, om ze effectief te kunnen bestrijden. Het blijft een kwestie van prioriteiten stellen, maar zoals de zaken nu staan lijkt het me een taak voor vrouwen die met een maatschappelijk been in het marxisme staan om de anderen uit te leggen wat ze daar nu opgestoken hebben.

Omdat ik tot die vrouwen behoor, zal ik daar dus maar mee beginnen. Wel met veel aarzeling, want die 40 delen (waarvan ik maar een klein beetje gelezen heb), en alle boekenkasten die erover volgeschreven zijn (idem), kunnen je aardig onzeker maken. Maar we hebben tenminste enig houvast om te selekteren: onze eigen bevrijding. En omdat het

¹ Verschenen in *Feminist II*, De Bonte Was, Amsterdam 1977

werk van Marx en Engels één grote poging is om de bevrijding van de mensen vorm te geven in denken en handelen, is dat voorlopig ook een passend selectiekriterium. Tegelijkertijd met het selekteren zal ik ook - in het kort - de kritiek die je als feminist op het marxisme zou kunnen hebben weergegeven; want anders zou ik misschien zelf helpen om vrouwen uit het beeld te schrijven.

DE GROTE LIJNEN VAN DE MARXISTIESE GESCHIEDSOPVATTING

1. HET PRIMAIRE KLASSEVERSCHIL

Het is misschien overbodig om het te zeggen, maar dus eerst: het werk van Marx en Engels gaat voornamelijk over mannen. Ze waren in zoverre hele gewone mannen dat: vrouwen slechts af en toe in hun bewustzijn opkwamen.

Soms gebeurde dat op een heel stomme manier (zoals in de zin 'het geweld is de vroedvrouw van iedere oude samenleving die zwanger gaat van een nieuwe'), en soms heel verstandig. Maar meestal schrijven ze over de maatschappelijke strijd tussen mannen. Eigenlijk is dat merkwaardig, want zij kennen het primaire klasse-verschil, dat tussen mannen en vrouwen, wel en zij zien daarin zelfs de basis voor alle klasseverschillen, voor alle vormen van onderdrukking. In de woorden van Engels in *Het ontstaan van de familie, de eigendom en de staat*:

'De eerste klassetegenstelling die in de geschiedenis optreedt, valt samen met de ontwikkeling van het antagonisme van man en vrouw in het monogame huwelijk, en de eerste klasseonderdrukking met die van het vrouwelijke geslacht door het mannelijke'. En uit de *Duitse Ideologie*, het tweede gezamenlijke boek van Marx en Engels: 'Met de arbeidsdeling, (...) die, op haar beurt weer op de natuurlijke arbeidsdeling binnen de familie en op de splitsing van de maatschappij in afzonderlijke, tegenover elkaar staande families berust, is tegelijk ook de arbeidsverdeling gegeven, d.w.z. de zowel kwantitatief als kwalitatief *ongelijke* verdeling van de arbeid en zijn producten, m.a.w. de eigendom, die zijn kiem, zijn eerste vorm reeds in de familie heeft, waar vrouw en kinderen de slaven van de man zijn. De weliswaar zeer primitieve, latente slavernij in de familie is de eerste eigendom, die overigens hier reeds volledig aan de definitie van de moderne economen beantwoordt, volgens welke eigendom de beschikking over vreemde arbeidskracht is'.

Feministische kritiek: wat is er zo natuurlijk aan de arbeidsdeling tussen mannen en vrouwen?

Voor feministen is aan deze passage heel wat te kluiven, want hier staat duidelijk dat de man in de familie eigenaar is van de arbeidskracht van de vrouw, en dat dat betekent dat ze meer moet werken dan hij en minder te eten krijgt. Maar wat bedoelen ze nu met 'natuurlijke' arbeidsverdeling? Een bladzijde eerder hebben ze het zelfs over 'de arbeidsdeling in de geslachtsdaad' - het is duidelijk dat we, als we hier te diep op ingaan, zullen verdwalen in de mytische nevels van het mannelijk denken, en dat we op eigen kracht zullen moeten uitzoeken of de arbeidsdeling tussen mannen en vrouwen wel zo 'natuurlijk' is, of dat die, net zoals alle oneerlijke arbeidsdelingen (klasseverschillen) maatschappelijk is, ontstaan door bewuste en onbewuste menselijke interactie in het kader van de strijd om het dagelijks brood, zoals Marx en Engels alle andere culturele en maatschappelijke vormen immers verklaren (zie verderop). Uit antropologies onderzoek is bv. gebleken dat het aantal kinderen dat vrouwen in verschillende niet-technologische samenlevingen krijgen, ver uiteenloopt, en dat het dus helemaal geen natuurlijke toestand is als vrouwen altijd zwanger zijn en dus thuis moeten blijven. Voorbehoedmiddelen en abortus kenden ze vroeger ook al; maar het hangt van allerlei omstandigheden af of ze ontwikkeld en gebruikt worden. Lees over die 'natuurlijke' verschillen ook het stuk Feminisme en Vrouwencultuur in dit blad.

2. DE KLASSESTRIJDEN

In de omschrijving van de 'eerste klassetegenstelling' zijn de elementen van alle klassetegenstellingen al opgenomen: de zowel kwantitatief als kwalitatief ongelijke verdeling

van de arbeid en zijn produkten. Deze is zo belangrijk, omdat in de marxistische opvatting de arbeid juist de grondslag is van de gehele samenleving: 'Men kan de mensen van de dieren onderscheiden door het bewustzijn, de godsdienst of door wat men maar wil. Zelf beginnen zij zich van de dieren te onderscheiden zodra zij hun bestaansmiddelen gaan produceren'. De manier waarop mensen hun bestaansmiddelen produceren, bepaalt ook de manier waarop zij met elkaar omgaan, hoe zij praten en hoe zij denken en voelen. (zie verderop) Dit wordt nog sterker als er, op basis van de arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen, steeds meer maatschappelijke arbeidsdeling ontstaat. Die arbeidsverdeling ontstaat volgens het marxisme omdat de mensen al werkend steeds nieuwe behoeften scheppen, en om daarin te kunnen voldoen gaan specialiseren, om zo meer en beter te kunnen produceren. Langzamerhand wordt de produktie zo groot dat niet iedereen meer hoeft te werken: er ontstaat een overschot. De strijd om dat overschot is de basis voor de klassenstrijd: de groep mannen die de baas is, kan de anderen voor zich laten werken. Het vervolg van de geschiedenis wordt door Marx en Engels in de aanhef van het *Kommunistisch Manifest* zo samengevat: 'De geschiedenis van iedere samenleving tot nu toe is de geschiedenis van klassestrijden. Vrijen en slaven, patriciërs en plebejers, baron en lijfeigene, gildeburger en gezel, kortom, onderdrukker en onderdrukte stonden in vaste tegenstelling tot elkaar, voerden een ononderbroken, soms verborgen, soms open strijd, een strijd die iedere keer met een revolutionaire omvorming van de hele samenleving eindigde of met de gezamenlijke ondergang van de strijdende klasse.'

Feministische kritiek: waar zijn de vrouwen ineens gebleven? Waar is het patriarchaat ineens gebleven?

Hier zijn de vrouwen dus verdwenen. Als vrouwen al die tijd zoet thuis hadden gezeten, zou dit misschien een juiste visie zijn; maar het is zeker dat vrouwen steeds maar weer in opstand zijn gekomen, zowel individueel als gezamenlijk. Daarover probeert de Vrouwengeschiedenis (de Herstory) wat te weten te komen. Want het is natuurlijk van het grootste belang om te weten of de ontwikkeling van menselijke samenlevingen is voortbewogen door de strijd tussen mannen onderling (zoals Marx en Engels dus zeggen in de bovenaangehaalde zin) óf, ook, door de gezamenlijke strijd van alle mannen om alle vrouwen er onder te houden, en het verzet van alle vrouwen daartegen.

De samenlevingsvorm waar mannen vrouwen onderdrukken heet in de (feministische) wandeling 'het patriarchaat', oftewel: de vader-regering. Volgens Marx en Engels kunnen classesamenlevingen allerlei vormen aannemen: zij noemen hier de samenlevingen die op slavernij gebaseerd zijn (en die ook heel verschillend kunnen zijn), de agrarische-feodale, de stedelijke gildesamenleving, en tenslotte de kapitalistische. Al deze samenlevingen worden gekarakteriseerd door de manier waarop mannen andere mannen onderdrukken, niet door de manier waarop mannen vrouwen onderdrukken. En toch gebeurt dat in alle samenlevingen. Het ligt voor de hand dat al die samenlevingen, ook de kapitalistische, niet denkbaar zouden zijn zonder dat alle mannen alle vrouwen onderdrukken, en dat het feit dat ze dat doen iets gemeenschappelijks geeft aan al die historische vormen, al lijken ze dan verder heel verschillend. Maar Marx en Engels zijn voornamelijk geïnteresseerd in hoe de moderne kapitalistische samenleving is ontstaan, dus in de *ontwikkeling* van samenlevingen die op onderdrukking van vrouwen gebaseerd zijn; wat er intussen met de vrouwen gebeurt interesseert ze gewoon minder.

3. HET KAPITALISME EN DE REVOLUTIE

Volgens Marx en Engels is het kapitalisme namelijk een heel bijzonder geval: de hoogste vorm van maatschappelijk-produktieve organisatie en samenwerking, de meest geperfectioneerde vorm van uitbuiting, die zich over de gehele wereld uitbreidt, zonder dat hij ook maar door iemand gestuurd of geleid wordt. De wetten van het kapitalisme voltrekken zich achter de rug van de mensen om, zonder dat de individuele kapitalist of de individuele arbeider daar nog iets aan kan doen. De enige manier om vrijheid van handelen terug te krijgen is om het hele systeem omver te werpen en, volgens het *Kommunistisch Manifest*, gaat dit onvermijdelijk gebeuren, omdat het kapitalisme, juist omdat het niet bewust

en rationeel gestuurd kan worden, zichzelf ondermijnt. Daardoor krijgen zo de arbeiders, die door het systeem zelf in de gelegenheid zijn gesteld om zich te organiseren (omdat ze in fabrieken zijn samengebracht) de kans de macht over te nemen.

Positie van vrouwen hierbij: kritiek.

Daarom moeten vrouwen volgens Marx en Engels allemaal het productieproces in, dan kunnen ze ook meedoen. Maar ze zeggen niet hoe je dat voor elkaar krijgt, want ze zeggen ook dat 'socialisering van de reproductie' - dat is dat de maatschappij de verzorgingstaken van vrouwen overneemt - pas in een socialistiese samenleving mogelijk is.

IETS MINDER GROTE LIJNEN: DE GESCHIEDENIS VAN HET KAPITALISME

De volgende vraag is hoe dat kapitalistische systeem zichzelf dan stuurt. Het sturingsmechanisme is door de 18e-eeuwse econoom Adam Smith 'de onzichtbare hand' genoemd: als iedereen vrij is zijn eigenbelang onbeperkt na te streven, zorgt de onzichtbare hand voor een maximale welvaart, via de wetten van vraag en aanbod.

Dingen die iedereen graag wil hebben worden duurder, dus iedereen gaat die maken, tot er genoeg van is, dan dalen de prijzen weer, en wordt het weer winstgevend om andere dingen te maken waar meer behoefte aan is. Zo worden de menselijke arbeidskracht en de natuurlijke hulpbronnen zo efficiënt mogelijk gebruikt, zonder dat er enige dwang voor nodig is, en iedereen wordt rijk en gelukkig. Adam Smith schreef dat in een tijd dat handel en industrie zich steeds meer verzetten tegen de beperkingen die gildewezen en overheid hadden opgelegd aan de manier van werken, de prijzen, de werktijden, de arbeidsvoorwaarden, de grootte van de productie, de import en de export en de kwaliteit van de goederen. Al deze beperkingen waren een belemmering voor het maken van winst – en zij zijn afgeschaft.

Maar in de 19e eeuw werd al snel duidelijk - voor wie het zien wilde, zoals Marx en Engels - dat het resultaat van de werking van de onzichtbare hand helemaal geen stijgende welvaart voor iedereen was, maar slechts voor een heel kleine groep: die groep die de grond, de machines en de fabrieken bezat, waarin al deze rijkdom werd geproduceerd door de arbeiders, die aan het eind van hun leven niets hadden 'dan hun huid om naar de leerlooier te brengen'. Wie het meeste geld had, kon de meeste machines kopen en de meeste arbeiders aan het werk zetten, en zo het goedkoopste produceren; wie een kleiner bedrijfje had werd weggekonkurreerd en kwam tussen de arbeiders terecht.

Zo werd de afstand tussen de bezitters - degenen die kapitaal hadden om arbeiders aan het werk te zetten - en de arbeiders steeds groter (pas toen de arbeiders zich aan het eind van de 19e eeuw gingen organiseren, hebben ze dit zichzelf versnellende proces een beetje kunnen afremmen).

Marx heeft er ongeveer dertig jaar aan gewerkt om uit te leggen hoe een dergelijk productieproces nu precies in elkaar zit, hoe het ontstaan is, en weer zal verdwijnen. Het eindresultaat daarvan is *Het Kapitaal*, in drie delen (die nog niet helemaal af waren toen hij stierf).

DE DIALEKTIEK

In *Het Kapitaal* is de marxistische methode volledig ontwikkeld. Zoals al gezegd, is dat voor de argeloze lezer, en zeker voor de lezere een ernstig bezwaar want de tekst biedt, zeker in het begin van *Het Kapitaal*, nauwelijks enig aanknopingspunt aan de dagelijkse ervaringen, nauwelijks dus aan de ervaring van mannen, en helemaal niet aan die van vrouwen.

Dat komt door de manier waarop Marx de werkelijkheid ziet. De kern van de sociale werkelijkheid is voor hem de manier waarop deze verandert. Volgens Marx zit er in de manier waarin de werkelijkheid zich ontwikkelt namelijk een bepaalde wetmatigheid. Deze wetmatigheid is 'ontdekt' door de Duitse filosoof Hegel.

Volgens Hegel wordt de geschiedenis voortbewogen door de wereldgeest, de Absolute Rede (een soort gerationaliseerde god). Deze ontvouwt zich op een speciale manier. Volgens Marx's samenvatting van Hegel gaat dat zo: de rede (en haar verdedigers) stelt zich op een bepaalde manier in een bepaalde these (stelling), (Hij zegt dus: dit is redelijk). Dan, in Marx' woorden: 'als ze er eenmaal toe gekomen is zichzelf als these te poneren, splitst deze these zich doordat zij zich in tegenstelling tot zichzelf opstelt, in twee elkaar tegensprekende gedachten, in positief en negatief, in ja en nee. De strijd tussen deze twee tegengestelde, in de antithese besloten liggende elementen, vormt de dialektiese beweging. Het ja wordt nee, het nee wordt ja, het ja wordt tegelijkertijd ja en nee, het nee wordt tegelijkertijd nee en ja; op deze manier houden de tegenstellingen elkaar in evenwicht, neutraliseren ze elkaar, heffen ze elkaar op. De samensmelting van deze twee elkaar tegensprekende gedachten vormt een nieuwe gedachte, de synthese van de twee. Deze nieuwe gedachte splitst zich weer in twee tegenstrijdige gedachten die hunnerzijds weer een nieuwe synthese vormen. Uit dit voortplantingswerk groeit een groep gedachten. . . enz.'

Hegel verklaart alle maatschappelijke instituten uit het resultaat van dit denkproces van de Absolute Rede - tot en met de Pruisiese monarchie (wat hem een jaargeld van de koning opleverde). Volgens Marx is dit niet juist: Hegel heeft alles juist verkeerd-om verklaard: *hij moet op zijn voeten gezet worden. Niet de een of andere door de lucht zwevende geest brengt de sociale werkelijkheid voort, de mensen zelf in hun echte materiële leven zijn de basis daarvan.* Volgens Marx ontwikkelt dat materiële leven zich echter wel volgens de Hegelse bewegingswetten: these, antithese, synthese.

Huiselijk kommentaar :

Deze dialektiek heeft, zoals te begrijpen is, weer enige boekenkasten opgeleverd. Want je kunt je er nog wel iets bij voorstellen als je de dialektiek opvat als de beschrijving van een denkproces zoals zich dat in je eigen hoofd, of in een groepsdiskussie, afspeelt: welles - nietes, nou ja, een beetje ja, een beetje nee, nee het is toch anders, maar ja...nee... enz. Maar het is natuurlijk de vraag, ten eerste, of alle denkprocessen altijd zo gaan (en dan laat ik ons dierbare 'vrouwelijke denken' er nog maar buiten), en ten tweede, of die manier van denken een afspiegeling van de ontwikkeling (beweging) van de sociale werkelijkheid is. Konsekwent toegepast heeft het dialektiese werkelijkheidsbeeld in elk geval iets stars en mechanies.

Aan de andere kant kàn het dialekties denken, als het eenmaal op zijn voeten is gezet, dus in verband gebracht met het dagelijks leven, ook heel bevrijdend werken. Je kan het je zo voorstellen: de mensen moeten leven in omstandigheden die ze zelf niet gemaakt hebben, en omdat die niet volmaakt zijn, verzetten ze zich ertegen. Terwijl ze de gebruikelijke dingen doen, wijzen ze die tegelijkertijd, soms alleen in hun hart, af. Ze zeggen nee tegen die omstandigheden, meestal zonder dat ze direkt weten hoe het anders zou moeten. Zo zweven ze tussen ja en nee. Ze werken mee, en ze werken tegen. En omdat ze ook tegenwerken, zit de tegenstelling tot het bestaande (soms) al opgesloten in dat bestaande. En daarom moet je, als je ergens de pest over in hebt, niet bij de pakken van de onderdrukking neer gaan zitten maar moet je goed kijken wat er gebeurt als je nee zegt: dan kan je de werkelijkheid soms ineens '*kantelen*' (in je hoofd dus!), met andere ogen zien: want wel blijkt dan dat er anderen zijn die ook eigenlijk nee zeggen en tegenwerken, en met hen kan je die nieuwe werkelijkheid ook echt gaan vormgeven (niet alleen in je eigen hoofd, maar in werkelijke verhoudingen). (Hier zit het verschil tussen revolutionaire en reformistische bewegingen. Reformisten denken dat je de werkelijkheid van stap tot stap moet veranderen. Revolutionairen denken dat dat niet werkt, dat een werkelijke verandering zijn basis vindt in een totale gemeenschappelijke afwijzing, niet in een beetje meer of minder, en dat een synthese, op hoger nivo, pas dan gevonden kan worden.)

MATERIALISME

Marx beschouwt zichzelf dus als dialektikus, en als een materialist. Het materialisme stelt dat niet de ideeën de werkelijkheid voortbrengen, de gedachte niet voor de daad komt (dat heet idealisme), *maar dat de werkelijkheid de basis is voor ideeën, dat gedachten voortspruiten*

uit het handelen. En het handelen heeft altijd te maken met de strijd om het dagelijks brood, de strijd met de natuur, en met degenen die het je af willen nemen. *In laatste instantie* zijn alle maatschappelijke vormen een gevolg van deze strijd(en). Hoor hoe Marx het zegt (in *De Duitse Ideologie*, het eerste grote stuk dat hij met Engels samen schreef, na zijn ontdekking van Hegel en na Engels' ontdekking van het belang van de economie):

'Bepaalde individuen, die op bepaalde wijze productief werkzaam zijn, gaan deze bepaalde maatschappelijke en politieke verhoudingen aan -. De maatschappelijke structuur en de staat ontstaan voortdurend uit het levensproces van bepaalde individuen, maar niet uit deze individuen zoals zij in hun eigen of andermans voorstelling mogen schijnen, maar zoals zij werkelijk zijn, d.w.z. zoals zij werken, materieel produceren, kortom zoals zij binnen bepaalde materiële en van hun vrije wil onafhankelijke grenzen, veronderstellingen en kondities werkzaam zijn. De produktie van ideeën, voorstellingen, bewustzijn, is in eerste instantie direkt vervlochten met de materiële activiteit en de materiële omgang van de mens, de taal van het werkelijke leven. Het voorstellen, denken en de geestelijke omgang tussen de mensen verschijnen in dit stadium nog als het direkte uitvloeisel van hun materiële gedrag. Hetzelfde geldt voor de geestelijke produktie zoals die in de taal van de politiek, de wetten, de moraal, de godsdienst, de metafysika enz. van een volk tot uitdrukking komt.'

'De mensen zijn de producenten van hun eigen voorstellingen, ideeën enz. - maar let wel de werkelijke, werkzame mensen, zoals zij bepaald zijn door een bepaalde ontwikkeling van hun produktiekrachten en de daaraan beantwoordende maatschappelijke omgang tot in zijn verste vertakkingen. Het bewustzijn kan nooit iets anders zijn dan het bewuste zijn, en het zijn van mensen is hun werkelijke levensproces. Wanneer in heel de ideologie de mensen en hun verhoudingen op hun kop lijken te staan als in een camera obscura, dan vloeit dit fenomeen uit hun histories levensproces voort'.

Ik heb al gezegd - op den duur went het wel. Nog maar eens lezen. Eigenlijk staat hier niets meer dan wat vrouwen in hun hart altijd al vinden: het gaat er om om het eten op tafel te krijgen. Dat is werkelijkheid. Wat je moet doen de hele dag, bepaalt hoe je denkt. ('Het bewustzijn is niet anders dan het bewuste zijn'). Marx heeft nog ergens in de kantlijn geschreven: 'mijn verhouding tot mijn omgeving is mijn bewustzijn'. Naar vrouwen vertaald: mijn verhouding tot mijn man en mijn kinderen en mijn burens en mijn familie is mijn bewustzijn. Mijn schuldgevoel is een afspiegeling van hun agressie, als ik niet aan hun eisen voldoe. Het dagelijks werk brengt samenwerking mee, en met die samenwerking omgangsvormen, gewoontes. De strijd met de natuur levert bepaalde ideeën op hoe die natuur in elkaar zit en hoe je hem kan overwinnen: magie, godsdienst, wetenschap. De strijd van mensen onder elkaar eist spelregels en strategieën: recht, politiek.

Materialisme: feministiese kritiek

Misschien zijn we al wantrouwig geworden van de opsomming 'politiek, wetten, de moraal, godsdienst, metafysika'. Want *wij* willen best geloven dat het werkelijke leven veel belangrijker is dan al deze verschijnselen. Maar wat Marx en Engels hier niet verklaren, is waarom, als dat werkelijke leven zo veel belangrijker is, iedereen dan schijnt te denken dat politiek, wetten enz. belangrijker zijn? Volgens hen is dat laatste zo, en wel zo sterk, dat de hele werkelijkheid op de kop lijkt te staan, zoals in een camera obscura.. Dit fenomeen vloeit volgens hen uit het histories levensproces voort.

'Histories levensproces', ammehoela, van wie zijn de politiek, de wetten, enz.? Van mannen. Van wie is het dagelijkse leven? Van vrouwen. Dan hebben we het primaire klasseverschil weer terug: mannenbezigheden zijn belangrijk, eervol - vrouwenbezigheden zijn onbelangrijk - ontierend.

(In *Vrouwenwerk* heeft De Bonte Was de theorie van Thorstein Veblen, die dit verder uitwerkt, samengevat. Evelyn Reed, in *Woman's Evolution*, geeft een antropologische uitwerking. Zie ook *Feminisme en Vrouwenkultuur* in dit blad). Als de hele sociale werkelijkheid op de kop lijkt te staan is dat volgens ons omdat mannen vrouwen onderdrukken.

MATERIALISTIESE DIALEKTIEK VAN DE TEGENWOORDIGE SAMENLEVING: HET KAPITAAL

Marx heeft de camera-obscura-theorie in zijn algemene vormen bij mijn weten niet verder uitgewerkt. Aan het slot staat dat de ideologen alles op zijn kop zetten, omdat ze hun vak (politiek, recht) zo belangrijk vinden. Het gaat hier dus om arbeidsdeling *tussen mannen*: de scheiding tussen hoofd- en handenarbeid.

Maar hij heeft wel voor onze tegenwoordige samenleving uitgezocht hoe de dingen daar op de kop staan. We zullen eerst kijken hoe hij dat doet, en dan moeten we kijken of dat onder de tafel werken van het primaire klassenverschil toch misschien ook doorwerkt in zijn analyse - zodat die misschien niet, zo duidelijk en zo feministies is als hij zou kunnen zijn. (In andere vorm heb ik die vraag al eerder gesteld: wat is er gemeenschappelijk aan patriarchale samenlevingen?) Laten we maar eens beginnen te kijken wat er in het kapitalisme zoal op de kop staat. Wat is de ideologie (het geheel van ideeën, wetten, enz.) van het kapitalisme en wat is de werkelijke levenspraktijk die daar achter tevoorschijn komt? Is die werkelijkheid inderdaad precies andersom als de schijn en als dat zo is, kan Marx dat dan verklaren?

Het kapitalistische produktiesysteem is gebaseerd op de vrije eigendom en de vrije arbeider. Daar had de opkomende burgerij, tegen alle politieke en maatschappelijke beperkingen van de feodale - en de gildetijd, voor gevochten, en in de Franse Revolutie werden vrijheid van eigendom en van (arbeids)kontrakt als Rechten van de Mens geproklameerd. Voor die tijd bestonden er geen vrije arbeiders: iedereen was in zijn werk strikt bepaald door de gewoonten van de stand waarin hij geboren was en de plaats waar hij woonde, gebonden aan de grond, door de regels van de kerk, aan de voorschriften van zijn gilden, door de voorschriften van zijn plaatselijke overheid, en zijn vorst (en voor de vrouwen: door de man aan wie ze toebehoorden). In de eeuwen die aan het echte kapitalisme voorafgingen zijn al deze regels en beperkingen langzamerhand onder druk van de groeiende handel en industrie afgeschaft; de boeren zijn massaal van hun land verdreven toen er plaats nodig was voor grootschalige landbouw en veeteelt, en nietsdoen (landlopen en bedelen) is tot een zeer zwaar, met brandmerken en ophangen bestraft, misdrijf gemaakt. De zo ontstane 'vrije arbeiders' - die niets bezaten dan hun arbeidskracht - werden in bedrijven verzameld, en konden zo onder kapitalistische leiding hun bijdrage gaan leveren aan de maatschappelijke rijkdom.

Zo worden de mannen (en de vrouwen en kinderen die volgens de patriarchale regels bij ze horen) in een eeuwenlang durende historische ontwikkeling langzamerhand in twee klassen verdeeld: de klassen van de eigenaren van fabrieken, grond, machines; en degenen die niets bezitten dan hun arbeidskracht.

Wie geld heeft - kapitaal - kan daarmee mensen aan het werk zetten. Hij kan ze een fabriek laten bouwen, omdat hij met dat geld lonen en bouwmaterialen kan kopen; hij kan machines kopen bij een andere fabriek; en hij kan grondstoffen kopen bij weer een andere fabriek. Hij kan dus de kosten voorschieten, voordat zijn produkt nog maar iets heeft opgeleverd.

Arbeiders kunnen dat niet, want dan verhongeren ze; hun moestuin zijn ze in dat historische proces immers kwijtgeraakt. Ze moeten dus wel naar de kapitalist, die zich dan ook hooghartig *werkgever* noemt, terwijl hij eigenlijk het werk van de arbeiders *afneemt*. Want hij zet die arbeiders natuurlijk niet aan het werk uit naastenliefde. Hij wil ten eerste zijn voorgeschoten kapitaal terug, en ten tweede wil hij nog wat extra voor de moeite, en dat extra, daar moeten de arbeiders voor zorgen. Hij geeft ze zo min mogelijk loon (hoe weinig dat is, hangt van allerlei omstandigheden af; in de tijd dat Marx schreef was het zo weinig dat ze net niet allemaal van honger omkwamen). Een deel van de dag werken ze om de waarde van dat loon te produceren; dus zoveel levensmiddelen als ze nodig hebben om in leven te blijven. En de rest van de dag produceren ze waarde voor de kapitalist: dat noemt Marx de meerwaarde.

Die *meerwaarde* is niets nieuws. Vanaf dat er sociale klassen bestaan hebben de eigenaren van de produktiemiddelen (in de landbouwsamenlevingen bestaan die voornamelijk uit grond) degenen die voor ze moesten werken nooit meer gegeven dan het strikte minimum, en van de rest van de opbrengst bouwden ze paleizen (of tempels, of pyramiden), en wat ze

dan verder allemaal deden (de zogenaamde 'cultuur'). Het verschil met tegenwoordig is dat dat een geheel openlijk proces was. De slaaf was zelf lijfelijk bezit van zijn meester; hij werkte de hele dag voor hem en kreeg een beetje eten terug. De horige werkte een paar dagen in de week op zijn eigen land en een paar dagen in de week op het land van zijn heer. Tegenwoordig is dat dus ook nog zo, maar dat kan je aan je salarisstrookje niet meer zien. Ze doen net of je voor je arbeid betaald wordt: of dat een rechtvaardige ruil is. En al heb je het gevoel dat het te weinig is, je weet nooit hoeveel je krijgt: hoeveel uren je nu eigenlijk voor jezelf gewerkt hebt, en hoeveel voor de baas. Er zijn ook een heleboel mensen die het rechtvaardig vinden dat ze zo weinig verdienen - omdat ze zo weinig geleerd hebben of zo, en die zich nooit afvragen waar het geld van al die villabezitters dan wel vandaan komt. Dat is een raar verschijnsel. De bijen die een korf van de imker krijgen en een beetje suiker, en daarom al hun honing inleveren (een voorbeeld dat ik laatst in de krant las), kunnen niet denken, maar mensen wel. Waarom trappen ze er dan in? Waarom noemen arbeiders zich nog steeds *werknemers*? Hoe is het mogelijk dat mensen (niet alleen kapitalisten) denken dat geld voortbrengt, in de vorm van rente (alsof bankbiljetten jongen krijgen), zonder zich te realiseren dat geld alleen geld kan voortbrengen als er mee gewerkt wordt en degenen die werken te weinig loon krijgen - dat *alleen onbetaalde arbeid winst kan opleveren*? Hoe is het mogelijk dat de ondernemers kunnen doen alsof zij de maatschappij draaiend houden? Hoe is het mogelijk dat mensen het normaal vinden dat zij hun levenskracht op hun werk uitputten, en daar - op zijn best - televisietoestellen en vaste vloerbedekking voor terugkrijgen? Hier komt het op de kop staan van dingen in een concrete vorm tot uiting. *Werknemers* zijn *werkgevers*, *werkgevers* zijn *werknemers*. Marx verklaart dit verschijnsel op twee manieren. Ten eerste in algemene zin: (*De Duitse Ideologie* p.52,53) 'De ideeën van de heersende klasse zijn in elk tijdperk de heersende ideeën, dat wil zeggen dat die klasse die de heersende *materiële* macht in de maatschappij vormt, tegelijk haar heersende *geestelijke* macht is. De klasse die over de middelen tot materiële productie beschikt, beschikt daarmee tegelijk over de middelen tot geestelijke productie, zodat in het algemeen gesproken ook de ideeën van hen die niet in het bezit zijn van de middelen tot geestelijke productie, aan haar onderworpen zijn. De heersende ideeën zijn niets anders dan de ideële uitdrukking van de heersende materiële verhoudingen, de heersende materiële verhoudingen uitgedrukt in de vorm van ideeën; van de verhoudingen dus die deze ene klasse nu juist tot de heersende maken, m.a.w. de ideeën van haar heerschappij'.

En ten tweede via het kapitalisme: in *Het Kapitaal* legt hij uit hoe de 'heersende materiële verhoudingen' nu precies zijn, en hoe ze zich uitdrukken in ideeën. Het kapitalisme is een economies systeem dat gebaseerd is op de ruil van waren. Dat betekent dat mensen de dingen niet produceren voor hun eigen gebruik, zoals vroeger: koren om brood van te bakken, en een stoel om op te zitten; maar dat ze koren of stoelen maken om er *andere* dingen voor te krijgen: niet voor hun *gebruikswaarde*, maar voor hun *ruilwaarde*. De stoel die gemaakt wordt is nog steeds wel om op te zitten, en als de meubelmaker hem niet kan verkopen zou hij hem in zijn eigen huis kunnen zetten, maar hij heeft hem niet daarvoor gemaakt. Hij maakt die stoel niet zoals hij hem zelf mooi of gemakkelijk vindt, maar hij maakt hem naar de smaak van de koper. En als hij die koper nog kent, zoals in de gildetijd, toen stoelen alleen op bestelling gemaakt werden, blijft de gebruikswaarde (maar nu voor de gebruiker) nog belangrijk. Maar tegenwoordig worden stoelen gemaakt voor de markt: dat is een verzameling onbekende kopers. Het enige wat nog belangrijk is is hoe die stoel 'in de markt ligt': dat is hoeveel hij zal opbrengen, in verhouding met wat hij de fabrikant gekost heeft. De stoel vertegenwoordigt geen gebruikswaarde meer, maar ruilwaarde.

Je kunt stoelen ruilen tegen koren, maar dat is lastig; het is handiger om bepaalde zaken als ruilmiddel te gebruiken, dan hoef je niet zo met dat koren rond te rijden voordat je iemand vindt die net een stoel gemaakt heeft. Zo krijgen bepaalde goederen, kaurischelpjes, of goud, de functie van ruilmiddel. Uiteindelijk ontstaat een gestandaardiseerd ruilmiddel, het geld. Dan is het mogelijk om de ruilwaarde van goederen of diensten, direkt in een bedrag uit te drukken. En omdat niemand d.w.z. geen enkele *man* meer voor gebruik produceert, wordt

de ruilwaarde, de geldwaarde, belangrijker dan de dingen of diensten zelf. Dit proces gaat zelfs zover (*Het Kapitaal*, Ned. vert. blz. 55), 'dat zaken die op zichzelf geen waren zijn (bijv. het geweten, de eer, enz.) door bezitters van geld kunnen worden verkocht en op die wijze door hun prijs de warentoestand kunnen krijgen.'

Deze omslag van gebruikswaarde in ruilwaarde noemt Marx het 'fetish-karakter van de waar'. *Het Kapitaal*, blz. 30: 'De vorm van het hout bijvoorbeeld wordt veranderd als men er een tafel van maakt. Desalniettemin blijft de tafel hout, een gewoon, duidelijk waarneembaar ding. Maar zodra de tafel als waar optreedt, verandert het in een ding, dat zowel waarneembaar als bovennatuurlijk is. De tafel staat dan niet meer met de poten op de grond, maar staat tegenover alle andere waren op haar kop: in haar houten kop ontstaan grillen, die nog meer opzien baren dan het geval zou zijn wanneer de tafel zelf begon te dansen'.

Niet alleen zaken zijn in dit geheimzinnige proces betrokken: ook de arbeidskracht zelf is tot waar geworden. De vrije arbeider verkoopt zijn arbeidskracht immers aan de kapitalist, omdat hij zelf geen produktiemiddelen bezit waarmee hij zou kunnen werken. Die verkoop van arbeidskracht doet zich voor als iedere andere warenruil, als iedere koopovereenkomst. Gelijk oversteken: arbeidskracht voor een bepaalde waarde, tegen geld voor dezelfde waarde. Maar we hebben al gezien dat de kapitalist niet op deze voorwaarden zou kunnen werken: hij moet meer waarde krijgen, meerwaarde. Hier triomferen de ideeën van de kapitalisten dus over de werkelijkheid. De idee, de vorm van de arbeidsovereenkomst is de gelijkwaardige ruil, de werkelijkheid is uitbuiting.

Om die gelijkwaardige ruil mogelijk te maken wordt de gelijkheid van alle burgers geproklameerd; om het sluiten van uitbuitingsovereenkomsten mogelijk te maken wordt hun vrijheid tot grondslag van de samenleving verklaard. Gelijkheid, vrijheid en broederschap! riepen ze in de Franse Revolutie. Gelijkheid en vrijheid kunnen ze krijgen; broederschap met de arbeiders heeft het kapitalisme niet nodig als de burgerij eenmaal met hun hulp de overwinning op de aristocratie heeft bevochten; dus die wordt niet in maatschappelijke instellingen omgezet.

Gelijkheid voor ieder, vrijheid voor ieder; vrije eigendom en vrije arbeid, en de vrijheid voor iedereen om onder bruggen te slapen (die is trouwens ook al afgeschaft). Dat zijn de politieke ideeën op grond waarvan de samenleving georganiseerd is; dat zijn de grondslagen van de rechtsstaat. Daarachter verschuilt zich de werkelijkheid van het productieproces; rijkdom van weinigen, armoede van velen; vrijheid voor weinigen, onderdrukking voor velen. Uit vrije wil ga je naar je werk (want je wilt geld hebben) en uit vrije wil word je daar uitgebuit. Vrijheid en gelijkheid zijn dus in het kapitalisme twee dingen tegelijk: zij zijn de basis van de uitbuiting (anders zou de kapitalist niet in staat zijn arbeidskracht te kopen en in kapitaal om te zetten), en tegelijkertijd zijn ze versluiering van die uitbuiting. In marxistische termen: zij zijn onderdeel van de produktieverhoudingen (de rechtsverhoudingen waarbinnen de produktie plaatsvindt, onder het kapitalisme: eigendom en kontrakt) en tegelijk van de ideologie (het samenstel van ideeën dat de werkelijkheid vorm geeft, op een manier die gunstig is voor de heersende klasse). Wezenlijk voor het denken van Marx is de eenheid van die twee kanten. De sprookjes ontstaan uit de werkelijkheid zelf, uit de verhoudingen waarbinnen de mensen leven. De ideologen van de heersende klasse hoeven die sprookjes alleen nog maar te verfijnen en uit te werken.

DE STAAT

Het kapitalistische productieproces berust dus op koop en verkoop van arbeidskracht en van waren: de arbeidskracht zo goedkoop mogelijk, de waren zo duur mogelijk, volgens de wetten van vraag en aanbod. In zoverre wordt het door een onzichtbare hand bestuurd: als de kapitalisten te goedkoop verkopen of te duur inkopen gaan ze gewoon failliet. De kapitalist is voortdurend bezig met niet failliet te gaan, om niet weggekonkurreerd te worden; maar op de algemene mechanismes heeft hij geen invloed. Als een konkurrent hogere lonen betaalt lopen de arbeiders weg; als een konkurrent lagere prijzen vraagt, blijft hij met zijn voorraden zitten. Hij kan geen goederen produceren waar geen winst op te maken is. Hij gaat geen wegen aanleggen waar anderen plezier van hebben: hij zorgt niet voor de

veiligheid op straat (alleen voor die van zijn eigen fabrieksterrein); hij legt geen riolering aan om te voorkomen dat zijn arbeiders tyfus krijgen.

Als de staat er niet al geweest was, zou hij dus met het kapitalisme hebben moeten ontstaan. De kapitalisten zijn verdeeld door hun onderlinge concurrentie; er moet een instantie zijn die hun gemeenschappelijke belangen behartigt.

In Marx' visie is de staat in eerste instantie 'het uitvoerend comité van de heersende klasse' (*Kommunisties Manifest*). De staat zorgt voor de algemene voorwaarden voor de kapitalistische productie: zowel economische (wegen, kanalen) als sociale (orde en rust, gezondheid, leger en politie). Als de arbeiders zich overeenkomstig Marx' voorspelling inderdaad gaan organiseren probeert de staat dat te verhinderen (coalitieverbod, socialistenwetten), maar als blijkt dat de steeds ingewikkelder wordende productie gezondere en beter opgeleide arbeiders vereist, kan de staat met de arbeidersbeweging gaan onderhandelen om de levensomstandigheden van de arbeiders wat te verbeteren. Mensen die in dienst van de staat werken staan niet rechtstreeks in dienst van het kapitaal; zij worden uit belastingen betaald, dus indirect uit de opbrengst van de productie. Zij verrichten in marxistische termen geen produktieve arbeid, maar zij werken in de *reproductie*: zij zorgen dat het kapitalisme kan blijven bestaan, steeds opnieuw weer ontstaat, en dat er arbeiders en kapitalisten blijven bestaan.

Een hele klus want, dat heb ik nog niet gezegd: de kapitalisten kunnen niet eens hun eigen productieproces besturen - door de wetten van de concurrentie gaan zij steeds te veel produceren, en omdat ze zo laag mogelijke lonen betalen kan niemand de produkten meer kopen en ontstaan er krisissen. En van de vrije concurrentie komt ook niets terecht, want de groten konkurreren de kleintjes weg: monopolisering, geen onzichtbare hand meer dus.

VROUWEN

Nu wordt het tijd om weer eens te kijken waar de vrouwen intussen zijn gebleven. Wat is de rol van de vrouwen in dit hele proces? Marx' analyse legt de nadruk op het onpersoonlijke karakter van het kapitalisme. Het kapitalisme is een totale maatschappijvorm. Het is een productieproces dat langzamerhand alle andere vormen van sociaal leven verdringt, zowel ruimtelijk - in de vorm van imperialisme - als sociaal.

Dit betekent dat het kapitalisme, als Marx gelijk heeft, ook het leven van vrouwen zijn vorm geeft. Toch weten we dat het leven van vrouwen zich heel anders voltrekt dan dat van mannen. Het kapitalisme is er in elk geval niet in geslaagd de levens van mannen en vrouwen gelijk te maken. Evenmin kan je zeggen dat alle mannen samen de heersende klasse zijn, en alle vrouwen samen de arbeidersklasse - er zijn nog te veel uitgebuite mannen om te kunnen zeggen dat primaire en secundaire klasse zijn samengevallen. Het leven van vrouwen wordt evenzeer bepaald door hun vrouw-zijn als door het kapitalisme. Op zichzelf zou het voor de hand liggen dat het kapitalisme de arbeidskracht van vrouwen uitbuit in de productiesector. In de 19^e eeuw was dat ook zo: vrouwen en kinderen werkten, met onvoorstelbaar lange werktijden, in de fabrieken. Aan het eind van de 19^e eeuw kwam daar verzet tegen. Er kwam geen warm eten op tafel en de kinderen werden verwaarloosd. We weten dat de arbeidersvrouwen toen, met hulp van de overheid en de vrouwenbeweging, zijn omgeschoold tot huisvrouwen en moeders. Maar waarom? Marx heeft het niet meegemaakt en het niet verklaard. Waarom is het voordeliger om de arbeidskracht van vrouwen in het gezin uit te buiten dan in de fabriek?

Hij heeft wel verschillende soorten theorieën beschreven waarmee je kunt verklaren dat het voor de kapitalisten samen voordeliger is om niet alle arbeiders in het productieproces op te nemen. Dat is ten eerste de theorie over het 'arbeidsreserveleger'. Als er voldoende werkelozen zijn, drukken zij de lonen van degenen die wel werken (omdat werkelozen het wel voor minder willen doen). En ten tweede de theorie over de 'tendentiële daling van de winstvoet': uit concurrentieoverwegingen vervangen de kapitalisten steeds meer arbeiders door machines, en daardoor worden hun mogelijkheden om arbeiders aan te stellen en uit te buiten steeds kleiner: op den duur wordt het arbeidsreserveleger steeds groter. Maar het is natuurlijk wel erg toevallig als dat arbeidsreserveleger precies de helft van de wereldbevolking omvat. (Nou ja, iets minder, want ook in de productie en overheidssector

zijn vrouwen nodig om de werkjes te doen die mannen niet willen doen). Je kan natuurlijk zeggen dat het voor de hand ligt om vrouwen als eersten buiten het arbeidsproces te sluiten, omdat zij nog andere nuttige dingen kunnen doen, namelijk voor de mannen zorgen en kinderen opvoeden: de reproductie van de arbeidskracht van arbeiders en kapitalisten (voor zover de laatsten werken) en het voortbrengen van nieuwe arbeiders en kapitalisten, en hun vrouwen.

Dat lijkt wel aannemelijk, maar het geeft wel de indruk dat vrouwen dat zomaar vanzelf, vanuit hun biologiese natuur, zouden doen. Terwijl de geschiedenis aantoont hoeveel geweld en manipulatie nodig is om vrouwen moederschap en huisvrouw-zijn bij te brengen; misschien is het veel efficiënter om die functie te vermaatschappelijken, zoals in scholen en ziekenhuizen tenslotte al gebeurt.

De vraag waarom juist vrouwen bepaalde dingen moeten doen, is vanuit de marxistische analyse van het kapitalisme m.i. niet sluitend te beantwoorden. Het primaire klasseverschil is niet opgegaan in het secundaire, en het ziet er ook niet naar uit dat het dat voorlopig zal doen. Het is nog steeds zo dat het lichaam waarmee je bent geboren je levensloop grotendeels bepaalt - al maakt de klasse waarin dat gebeurt een belangrijk verschil, voor mannen is dat verschil groter dan voor vrouwen.

Nu wil ik niet suggereren dat Marx en Engels daar helemaal geen benul van hadden. Engels heeft in zijn eerder aangehaalde boek over *De Oorsprong enz.* daar zelfs iets heel intrigerends over gezegd. Volgens hem is in het gezin de man de bourgeois, de vrouw vertegenwoordigt het proletariaat. Een klassestrijd in gezinsverband dus. En hij vervolgt: 'In de industriële wereld komt echter het specifieke karakter van de op het proletariaat drukkende economiese onderdrukking pas dan in zijn volle scherpte te voorschijn, nadat alle wettelijke bijzondere voorrechten van de kapitalistenklasse opzij gezet zijn en de volledige juridische gelijkberechtiging van beide klassen tot stand gebracht is; de demokratiese republiek heft de tegenstelling tussen deze twee klassen niet op, hij geeft integendeel pas de grondslag, waarop deze uitgevochten wordt. *En zo zal ook de bijzondere aard van de heerschappij van de man over de vrouw tot in het moderne gezin en de noodzakelijkheid, als wel de manier waarop man en vrouw werkelijk maatschappelijk gelijkgesteld kunnen worden, pas in schril daglicht komen te staan, als beiden juridies volkomen gelijkberechtigd zijn*'. Een parallel tussen het ontstaan en de onderdrukking van de vrije arbeider en de vrije vrouw dus. En we zijn nog niet eens aan totale juridiese gelijkberechtiging toe! Helaas zijn we dus nog steeds met de vragen blijven zitten waarmee ik dit stuk begon. Beantwoording daarvan zal tot de volgende keer moeten wachten.

1. In welk opzicht vormt het kapitalisme het leven van *alle vrouwen*, en wat is onze toekomst?
2. In welk opzicht verdeelt het kapitalisme vrouwen over *verschillende klassen* en wat voor *veranderingen treden daar in op*?
3. In welke opzichten is Marx' analyse van het kapitalisme onvolledig, omdat hij het primaire klasseverschil heeft weggedacht terwijl het nog blijkt te bestaan, m.a.w. waar is het patriarchaat gebleven?